

ԼԱՏԻՆԵՐԵՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ

ՆՄՈՒՇՆԵՐ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԾՈՐԾՈՐԵՑՈՒ «ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՔԵՐԱԿԱՆԻ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Բանասիր. գիտ թեկնածու Տ. Ղ. Սիրունյան

Հիմնաբառեր: Հովհաննես Ծործորեցի, Հովհաննես Քոնեցի, ունիթորական կենտրոնի գործունեություն, Պրիսցիանուս, լատիներենի քերականություն, քերականական սեռ նշանակող ձևեր, անուն խոսքի մասի սահմանում, տերմինաբանություն:

14-րդ դ. քերական Հովհաննես Քոնեցու հայտնի աշխատության բազմաթիվ հատվածներ, ինչպես նախկինում ցույց ենք տվել մեր աշխատանքներից մեկում, թարգմանված են կամ որոշ տարբերություններով փոխադրված են լատին քերականներից, գլխավորապես Պրիսցիանուսից (6-րդ դ.), մասամբ նաև՝ Սպոնկիուսից (13-րդ դ.) և Պետրուս Հելիասից (13-րդ դ.)¹:

Հայտնի է, որ Հովհաննես Քոնեցին եղել է Քոնայի ունիթորական կենտրոնի հիմնադիրներից, աշակերտելով, ապա նաև գրչակցելով լատին քարոզիչ Բարդուղիմեոս Մարչադացուն՝ տեղեկացել է ժամանակի եվրոպական գիտությանը՝ աստվածաբանական, տրամաբանական և քերականական ուսմունքներին, ձեռք է բերել լատիներենի իրազեկություն և հմտություն: Քերականական նոր գիտելիքներն արտացոլվեցին նրա «Յաղագս քերականին» աշխատության մեջ, որը բացառիկ է իր և՛ ձևաբանական իրողությունների նորովի մեկնաբանություններով, և՛ շարահյուսական ընդարձակ նյութի ընդգրկումով:

¹ Տե՛ս Տ. Սիրունյան, Հովհաննես Քոնեցու քերականական երկի սահմանումների լատիներեն նախօրինակները // «Բանբեր Մատենադարանի», հմ. 24, Ե., 2017, էջ 122-140:

Գրեթե նույն ժամանակահատվածում՝ փոքր-ինչ վաղ, և նույն-
պիսի միջավայրում՝ Ծործորի ունիթորական կենտրոնում, գրվել է
նաև միարարական շարժման մեկ այլ երևելի վարդապետի՝ Հով-
հաննես Երզնկացու կամ Ծործորեցու քերականությունը՝ հայտնի
որպես «Համառատ տեսութիւն քերականի»: Նա, հիմնականում
հենվելով իր նախորդների, հատկապես՝ Հովհաննես Պլուզ Երզն-
կացու քերականության վրա և հաճախ կրկնելով նրան, այնուամե-
նայնիվ, բավականին ինքնուրույնություն է ցուցաբերել՝ կարողա-
նալով հայերենի քերականությունը մեծապես թոթափել հունաբան
խորթ ձևերից: Հունաբանությունները նշանակալի չափով հաղթա-
հարելով, այնուամենայնիվ, Ծործորեցին որոշակի ազդեցություն է
կրել լատին քերականներից:

Հովհաննես Ծործորեցին բնորոշվել է իբրև «քաջ լեզվագետ».
Լ. Խաչիկյանը նկատում է, որ քերականական որևէ իրողություն
քննելիս նա դիմել է նաև այլ լեզուների՝ հունարենի, լատիներենի,
պարսկերենի տվյալներին²: Ծործորեցու քերականության մեկ այլ
ուսումնասիրող՝ Լ. Խաչերյանը, սակայն, ցույց է տալիս, որ հունա-
րեն և պարսկերեն հիշատակումները իրականում բանաբաղադր-
յուններ են Ստեփանոս Սյունեցու, Գրիգոր Մագիստրոսի և Հով-
հաննես Պլուզ Երզնկացու քերականություններից, և որ ուշագրավ
է, Ծործորեցու ինքնուրույն օրինակները միայն լատիներենից են³:

Մինչ այս վեճը՝ Գ. Զահուկյանը արդեն իսկ մատնանշել էր
Ծործորեցու այդ ինքնուրույն հավելումը՝ գրելով. «Հունարենի հա-
մար բերելով Մագիստրոսի օրինակները՝ Երզնկացին համառոտ
մեկնության մեջ լատիներենը ներկայացնում է իր սեփական ծանո-
թությամբ. «Իսկ ի հռոմայեցոյն ևս յատուկ, քանզի յանուն պատա-
հական, որ ունիցի յանգի իւրում զուս՝ արական է, և որ ունի զա՝
իգական է, իսկ զում՝ չեզոք, այսպէս ալպուս, ալպա, ալպում, և որք
ոչ են պատահական անուն, այլ էական. ունին և այլ նշանակու-
թեան, զի արականն ունի առաջի իւր իք և իգականն էք և չեզոքն
ոք»⁴:

² Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Արտագի հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը // «Բանբեր
Մատենադարանի», հմ. 11, Ե., 1973, էջ 179:

³ Տե՛ս Զովհաննէս Ծործորեցի, Համառատ տեսութիւն քերականի, աշխատասիրութեամբ՝
Լ. Խաչերեանի, Լոս Անճելըս, 1984, էջ 20-21:

⁴ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնա-
դարյան Հայաստանում, Ե., 1954, էջ 272:

Նկատենք, որ հենց միայն օրինակների ընտրությունը հուշում է լատիներենի քերականություններին ծանոթ լինելու հանգամանքը. alba, albus, album («սպիտակ») սեռանիշ ձևերը ամենատարածված օրինակներից են լատիներենի քերականական ձեռագրերում⁵: Իսկ արդեն որոշ ձևակերպումներ վկայում են, որ Հովհաննես Ծործորեցին նաև օգտվել է լատիներենի քերականական ուսմունքներից կամ առնվազն ծանոթ է եղել դրանց: Այսպես, քերականը դերանվան երկու սահմանում է տալիս՝ այն, ինչ հունատիպ քերականությունից է ավանդված. «Դերանունություն է բառ փոխանակ անուան առեալ՝ որոշեալ դիմաց յատկական», իսկ մեկնության մեջ մեկ այլ տարբերակ է նշում՝ «Սահմանի և այսպէս՝ դերանուն է մասն բանի յոլովական, եղեալ ի տեղի յատուկ անուանն, ստոյգ զդէմս նշանակէ»⁶: Այս սահմանման մեջ դերանունը մասնավորեցված է իբրև հատուկ անվանը փոխարինող բառ, որ տարբերվում է հունատիպ ձևակերպումներից: Հովհաննես Քոնեցին ևս դերանվան սահմանումը կառուցում է նույն անձնանշության հատկանիշի վրա՝ «Դերանուն է մասն բանի հոլովական, որ եղեալ լինի փոխանակ յատուկ անուան և նշանակէ զյատուկ իմն անձն»⁷:

Այս սահմանումներն ակնհայտորեն քաղված են լատին քերական Պրիսցիանուսի երկից, որտեղ նույն կերպ դերանունը դիտված է իբրև հատուկ անվանը փոխարինող բառ. “Pronomen est pars orationis, quae pro nomine proprio uniuscuiusque accipitur personasque finitas recipit” (= «Դերանունը խոսքի մաս է, որը կիրառվում է յուրաքանչյուր հատուկ անվան փոխարեն և ստանում է ճշգրիտ դեմքեր»)⁸:

⁵ Sté u Ch. Thurot, Extraits de divers manuscrits Latins, Paris, 1869, էջ 164, 215, 218, 241 և այլն:

⁶ *Յովհաննէս Ծործորեցի*, նշվ. աշխ., էջ 267:

⁷ *Յովհաննէս Քոնեցի*, Յաղագս քերականին, Ե., 1977, էջ 172:

⁸ Prisciani Institutionum Grammaticarum Libri I-XII, ex recensione Martini Hertzii, Lipsiae, 1859, p. 577:

Եթե նկատի առնենք ունիթորական այս երկու գործիչների երկերի ստեղծման հավանական ժամանակը⁹, ապա պետք է կարծել, որ հիշված սահմանումը առաջինը ձևակերպել է Ծործորեցին: Բացի այս՝ ակնհայտ է, որ Ծործորեցու սահմանումն ավելի մոտ է լատիններեն նախօրինակին, և հակառակը՝ Քոնեցու սահմանումը շեղվում է բառացի համապատասխանությունից, այսպես՝ “*personas finitas*”-ը Ծործորեցին փոխադրել է՝ պահպանելով բառային և քերականական համարժեքությունը՝ «ստոյգ զոհման», իսկ Քոնեցու ձևակերպումը համեմատաբար ազատ է. “*finitas*”-ը՝ «զյատուկ», հավելադիր «իմն», հոգնակի “*personas*”-ը՝ «անձն»:

Անվան առաջին սահմանումը Ծործորեցին տալիս է ըստ Թրակագու թարգմանչի՝ «Անուն է մասն բանի հոլովական, մարմին կամ իր նշանակելով. մարմին, որզան *քար*. եւ իր, որպէս *խրատ*. հասարակաբար եւ յատկապէս, որզունակ՝ մարդ և յատկապէս, որզոն՝ Պաւղոս», և դարձյալ երկրորդաբար այն սահմանում է մեկնության հատվածում. «Իսկ այլք այսպէս սահմանեն, թէ անուն է մասն բանի, որ նշանակէ զգոյացութիւն որակութեամբ»¹⁰: Այսպես նաև Հովհաննէս Քոնեցին անվան հունատիպ սահմանումից բացի երկրորդ սահմանումն է տալիս՝ հավելելով «գոյացութիւն և որակութիւն» հատկանիշները. «Անուն է մասն բանի հոլովական, որ նշանակէ զգոյացութիւն կամ զենթակայ բանին, հանդերձ որակութեամբ յատուկ կամ հասարակ»¹¹: Նույն հատկանիշներով է բնորոշվում անունը Պրիսցիանուսի քերականության մեջ՝ “*Proprium est nominis substantiam et qualitatem significare.*” (= «Անվանը հատուկ է ցույց տալ գոյություն և որակ») ¹²:

Մեկ այլ հատվածում՝ բայի սահմանման մեկնության մեջ, Ծործորեցին, վերլուծելով «բայ է բառ անհոլով» ձևակերպումը, հետևյալ հարցադրումն է արել. «Բայց խնդրի, թե զիարդ բառ ասե

⁹ Ենթադրվում է, որ Հովհաննէս Ծործորեցու աշխատությունը ստեղծվել է 1314-22 թթ. (տե՛ս *Յովհաննէս Ծործորեցի*, նշվ. աշխ., էջ 58-62), Հովհաննէս Քոնեցին 1328 թ. սկսել է աշակերտել լատին եպիսկոպոս Բարդուղիմեոսին, և հավանական է, որ իր քերականությունը գրած լինի այդ թվականից հետո, երբ ուներ լատինական կրթություն, հակառակ կարծիք, որը նրաքերականության ստեղծման ժամանակը կոնկրետորեն մինչև 1328 թ., հայագիտության մեջ չի քննարկվել (տե՛ս *Յովհաննէս Քոնեցի*, նշվ. աշխ., էջ 41-42):

¹⁰ *Յովհաննէս Ծործորեցի*, նշվ. աշխ., էջ 195-97:

¹¹ *Յովհաննէս Քոնեցի*, նշվ. աշխ., էջ 164:

¹² *Priscianus*, op. cit., p.155:

գրայ, և ոչ թե բայ է մասն բանի խոնարհական»¹³, և փաստացի բայի հնարավոր հատկանիշ է դիտել նրա հոլովական կամ խոնարհական լինելը՝ ի հակադրություն թարգմանչից փոխանցված «անհոլով» հատկանիշի: Բայի այս ըմբռնումը ամբողջացրել է Հովհաննես Քոնեցին՝ այն ձևակերպելով արդեն սահմանման մեջ. «Բայ է մասն բանի հոլովական, թարց անգման, հանդերձ ամանակաւ և դիմօք, որ նշանակէ ներգործութիւն և կիր կամ զերկոսեանն»¹⁴: Այս նոր «հոլովական» հատկանիշը վկայված է Քոնեցու քերականության միակ ձեռագրում, որ պահվում է Վենետիկի Մխիթարյանների գրադարանում, բայց քանի որ հատկանիշը անսովոր էր, շեղվում էր ավանդական ըմբռնումից, քննական բնագիրը կազմող Լ. Խաչիկյանը «հոլովական»-ը փոխել է «անհոլով»-ի և ծանոթագրել, թե ձեռագրային տվյալը սխալ է՝ որպես ապացույց՝ հիշատակելով Թրակացու սահմանման սկիզբը. «Բայ է բառ անհոլով...»¹⁵:

Բայի այս թեքական հատկանիշը և ընդգծումը, որ այն ունի եղանակ, բայց ոչ հոլով, այսինքն՝ թեքվում է յուրովի և ոչ անվան պես, ձևակերպել է դարձյալ Պրիսցիանուսը. “Verbum est pars orationis cum temporibus et modis, sine casu, agendi vel patiendi significativum” (= «Բայը խոսքի մաս է՝ ժամանակներով և եղանակներով հանդերձ՝ առանց հոլովի, ներգործելու կամ կրելու նշանակությամբ»)¹⁶, կամ՝ “Proprium est verbi actionem sive passionem sive utrumque cum modis et formis et temporibus sine casu significare” (= «Բային բնորոշ է ցույց տալ ներգործություն կամ կրավորականություն կամ երկուսն էլ՝ եղանակ, դեմք և ժամանակ հանդերձ՝ առանց հոլովի»)¹⁷:

Լատիներենի քերականության որոշ նշաններ կան նաև Օործորեցու գործածած տերմինաբանության մեջ, այսպես, օրինակ, հետաքրքրական է, որ մակբայը նկարագրելիս նա թվարկում է թարգմանչից ավանդված տեսակները, բայց «ըղձից նշանականք»-ի մեկնության մեջ նշում է «ըղձական մակբայ» տերմինը¹⁸, որի

¹³ *Յովհաննես Օործորեցի*, նշվ. աշխ., էջ 234:

¹⁴ *Յովհաննես Քոնեցի*, նշվ. աշխ., էջ 176:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 176: Հայտնի է, որ Քոնեցու քերականությունը մեզ է հասել եզակի ձեռագրով՝ Վի. 293. Լ. Խաչիկյանն այդ ձեռագրի հիման վրա է կազմել «Յաղագս քերականին» երկի բնագիրը:

¹⁶ *Priscianus*, op. cit., 369:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 55:

¹⁸ Տե՛ս *Յովհաննես Օործորեցի*, նշվ. աշխ., էջ 284:

համարժեքը լատիներեն քերականության մեջ “optativa”-ն է¹⁹, և որը բացակայում է հայերենի հունատիպ քերականություններում: Այս տեսակը այնուհետև հիշատակել է Հովհաննես Քոնեցին²⁰, իսկ լատինատիպ քերականության արդեն ուշ շրջանում՝ 17-րդ դ., նաև Կղեմես Գալանոսը²¹: Ծործորեցու նույն մեկնության մեջ տրված է նաև «յորդորական» տերմինը²², լատիներեն համարժեքը՝ “hortativa”²³, այն ևս իբրև ինքնուրույն տեսակ գործածել է Քոնեցին²⁴, ապա կայունացել է հետագա նույնպիսի քերականություններում²⁵:

Սակայն նկատենք, որ Հովհաննես Ծործորեցին չի փորձում լատինականությունն քարոզել և հաստատել հայերենի մեջ՝ ընդօրինակելի դարձնելով օտար կաղապարները, նա լատիներենի քերականությանը հիմնականում դիմում է իր մեկնությունները լրացուցիչ նյութով օժտելու, քերականական որևէ ըմբռնում հանգամանակից ներկայացնելու նպատակով, այսինքն՝ կուրորեն չի փոխառել, այլ ցուցաբերել է գիտական լայնախոհություն և բարեխղճություն: Հետևաբար, կարելի է արձանագրել, որ ժամանակի ունիթորական հոսանքի այս երկու քերականները օտար աղբյուրներից օգտվել են բոլորովին տարբեր նպատակադրումներով. եթե Ծործորեցին լատիներենից արված լրացումներով ջանում էր ապահովել ավելի լայն հայացք դեպի քննարկվող նյութը, ապա Քոնեցին եղավ լատինական ավանդույթի անքննադատ հետևորդը՝ գրեթե թարգմանաբար (փոխադրությամբ) վերարտադրելով լեզվի կարևորագույն բաժինը՝ շարահյուսությունը:

Ключевые слова: Ованес Цорцореци. Ованес Крнеци, деятельность униторской школы, Присцианус, грамматика латинского языка, формы, означающие грамматический род, определение именной части речи, терминология.Цорцореци.

¹⁹ Տե՛ս *Priscianus*, նշվ. աշխ., էջ 86:

²⁰ Տե՛ս *Յովհաննէս Քոնեցի*, նշվ. աշխ., էջ 182:

²¹ Տե՛ս *Կղ. Գալանոս*, Քերական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ, Հռոմ, 1645, էջ 109 և այլն:

²² Տե՛ս *Յովհաննէս Ծործորեցի*, նշվ. աշխ.,:

²³ Տե՛ս *Priscianus*, նշվ. աշխ.,:

²⁴ Տե՛ս *Յովհաննէս Քոնեցի*, նշվ. աշխ.,:

²⁵ Տե՛ս *Յովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցի*, Զտութիւն հայկաբանութեան կամ երականութիւն հայկական, Հռոմ, 1674, էջ 118 և այլն:

Т. Г. Сирунян - Образцы влияния латинской грамматики в труде «Краткое описание грамматики» Ованеса Цорцореци. - В статье показано, что в грамматике автора 14-го века Ованеса Цорцореци, в частности, в описании морфологии наличествуют некоторые формулировки и термины заимствованные из латинской грамматики. Автор их использовал в основном для наделения своих комментариев дополнительным материалом, для детальной презентации какой-либо грамматического восприятия, то есть здесь нет слепого подражания, а налицо широта научного кругозора и добросовестность средневекового армянского учёного.

Keywords: Hovhannes Tsortsoretsi, Hovhannes Khernetsi, work of unitor's center, Priscianus, Grammar of Latin language, forms of grammatical voice, difination of parts of speech, terminology.

T. G. Sirunyan - Examples of the Influence of Latin Grammar in the Work of Hovhannes Tsortsoretsi "A Brief description of Grammar". - The article shows that in the grammar of the 14-th century author Hovhannes Tsortsoretsi, in particular, in the description of morphology, there are some formulations and terms borrowed from Latin grammar. The author used them mainly to endow his comments with additional material, for a detailed presentation of any grammatical conception, that is, he did not blindly borrow, but showed scientific open-mindedness and conscientiousness.